

Adam Zabłocki*

Dowody osobiste w archiwum supraskim

Stowarzyszenie Kulturalne „Collegium Suprasliense” istnieje od roku 2000; obok działalności naukowo-popularyzatorskiej zajmuje się również gromadzeniem pamiątek po mieszkańcach Supraśla. W archiwum Stowarzyszenia znajduje się między innymi kilka tysięcy fotografii oraz dokumentów. Wśród tych ostatnich na szczególną uwagę zasługuje kolekcja dowodów osobistych. W niniejszym artykule pragnę przedstawić zarys historii dokumentów tożsamości wydawanych na naszych terenach od końca wieku XIX do połowy XX, na podstawie zbiorów Collegium Suprasliense.

Dokumenty tożsamości, zwane paszportami, funkcjonowały w Rosji już od XVIII w. Wydawano je w formie jednokartkowych blankietów. Podyktowane to było częstymi dezercjami z wojska i uciezkami chłopów z miejsc, do których zostali odgórnie przypisani. Pionierem w tej dziedzinie był car Piotr Wielki, który w roku 1719 wydał ukaz „O schwytaniu zbiegłych dragonów, żołnierzy, marynarzy i rekrutów”, w którym po raz pierwszy użyto terminu „paszport”. Po rozbiorach dokumenty tego typu zaczęły funkcjonować również na terenach dawnej Rzeczypospolitej włączonych do zaboru rosyjskiego. Jednak dopiero ukaz carski z 1894 r. skodyfikował i ujednolicił system paszportowy na terenie imperium.

* Adam Zabłocki, historyk, archiwista, Stowarzyszenie Collegium Suprasliense.

Warto pamiętać, że pod pojęciem „paszportu” kryło się inne znaczenie niż to, które znamy obecnie. W ówczesnej Rosji, podzielonej na liczne gubernie, nie istniała swoboda przemieszczania się. Osoby bez paszportu były niejako przywiązane do swojego miejsca zamieszkania i mogły oddalić się tylko na 50 wiorst (ok. 53 km). Paszport dawał ogromny przywilej podróżowania po całym państwie, przy czym obywatele od razu podzielono na dwie kategorie. Szlachta, oficerowie, inteligencja i kupcy otrzymywali dokument bezterminowy, natomiast mieszczenie, rzemieślnicy i chłopci mogli go dostać jedynie na określony czas – maksymalnie na pięć lat. Książeczki paszportowe zawierały podstawowe dane osobowe (w tym stosunek do służby wojskowej), a większość stron przeznaczono na pieczętki meldunkowe. Na końcu widniał wpis lokalnego posterunku policji. Nie dołączano fotografii ani odcisków palców¹.

Najstarszymi tego typu dokumentami w zbiorach Collegium Suprasliense są książeczki paszportowe Antoniny Znajdzińskiej z Krynek (1899 r.) oraz Piotra Żelenżyka ze Starej Rozedranki (pow. sokólski) z 1904 r. Obie wydano na okres pięciu lat. W zależności od długości okresu ważności paszporty drukowano w różnych kolorach. Ten najbardziej pożądanym, czyli bezterminowym, był żółty – posiadamy jeden taki egzemplarz, który należał do mieszczanina ze Zgierza, Antoniego Kauca, z 1905 r. Pięcioletnie paszporty były szare lub niebieskie, a krótkoterminowe – czerwone.

Historia przyśpieszyła wraz z wybuchem I wojny światowej. Przez następne trzy dekady następowały wielokrotne zmiany przynależności administracyjnej i państwowej. Wiązało się to również z częstymi zmianami wzorów dokumentów.

¹ Ю.Н. Кружнов, В.Г. Чернуха, *ПАСПОРТНАЯ СИСТЕМА*, https://old.bigenc.ru/domestic_history/text/2322901 (dostęp: 18.10.2024).

II. Książeczka paszportowa F.A. Hipszera z 1908 r.

1. Imię, imię ojca, nazwisko: Fryderyk Adolf Adolfowicz Hipszer
2. Pochodzenie: mieszczańskie, 3. Data urodzenia: 3 sierpnia 1886 r.,
4. Wyznanie: ewangelickie, 5. Miejsce zamieszkania: miasto: Zgierz, ujezd (powiat): łódzki, gubernia: piotrkowska, 6. Stan cywilny: kawaler

Kilka miesięcy po wybuchu wojny Białostocczyzna została zajęta przez wojsko niemieckie. Na okupowanym obszarze (tzw. Ober-Ost) utworzono komendanturę wojskową. W celu sporządzenia dokładnej ewidencji ludności (i, oczywiście, poddaniu jej ścisłej kontroli) Niemcy wprowadzili 26 grudnia 1915 r. obowiązkową paszportyzację. Procedura wyglądała następująco: zazwyczaj zespół paszportowy przyjeżdżał do najbardziej zaludnionych części powiatu. Na miejscu na pewien czas zajmował dom jednego z mieszkańców i organizował tam swą siedzibę. Po stosownym komunikacie podanym

przez żandarmerię lub przedstawicieli administracji powiatowej, określonego dnia ludzie zbierali się w wyznaczonym miejscu. Na początku robiono zdjęcia, a następnie przy pomocy niemieckiego urzędnika wypełniano karty rejestracyjne zgodnie z informacjami podanymi przez osoby mające otrzymać paszport. Następnie pobierano odciski palców na niebieskim paszporcie, który miał 8 stron. Wraz z wypełnioną kartą i paszportem osobę kierowano do kolejnego urzędnika, który spisywał dane z karty do paszportu. Miejscowy przedstawiciel administracji sprawdzał, czy dana osoba rzeczywiście jest tą, za którą się podaje. W ciągu dnia zespół paszportowy potrafił przetworzyć dane około 150 osób.

Zdjęcie bardzo różniło się od współczesnych zdjęć paszportowych. Mieszkańców fotografowano w grupach po 5 osób, na siedząco, do wysokości kolan. Potem fotografie wycinano, stąd ich nietypowy, wydłużony kształt. Nad głowami ludzi, których sadzano na długiej ławie, zazwyczaj wisiała kartka z numerami paszportów, zawierająca litery i cyfry, które odpowiednio oznaczały jednostkę administracyjno-terytorialną i numer paszportu. Paszport zawierał następujące informacje: powiat, numer paszportu, miejsce zamieszkania (lokalizacja), numer domu, imię i nazwisko, datę urodzenia. Strona z fotografią powinna była zawierać pieczętkę, z której połowa była na zdjęciu. Wszystkim osobom po 18 roku życia mierzono wzrost: w butach, ale bez kapelusza.

Paszporty zawierały informacje o pewnych cechach fizycznych – sposobie chodzenia, postawie, bliznach, znamionach lub tatuażach, również cechach wymowy itd. Jako dodatkowy identyfikator osoby używano odcisku palca wskazującego prawej dłoni, w przypadku jego braku – palca wskazującego lewej dłoni. Każdy mieszkaniec miasta lub wsi musiał zawsze mieć paszport przy sobie. Podczas

kontroli, kiedy dana osoba nie posiadała żadnych dokumentów lub miała cudzy paszport albo fałszywy, albo taki, który był już nieważny, groziło jej do 10 lat więzienia lub grzywna do 30 000 marek².

Il. 2. Paszport Jana Grabowskiego z Supraśla wydany 4 VI 1916 r.

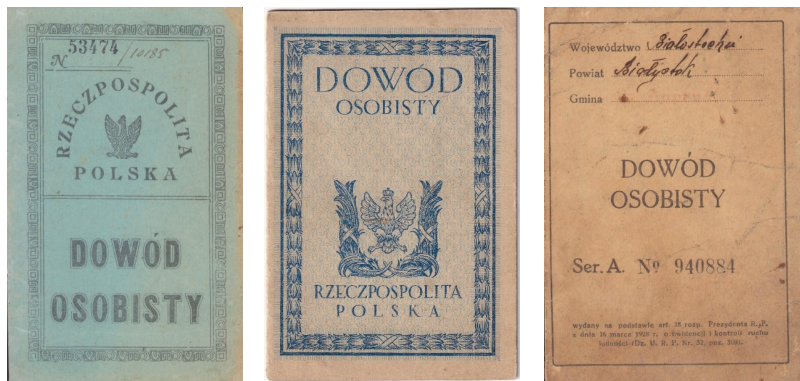
² V. Volkava, *Ziemia białoruskie pod niemiecką okupacją w okresie I wojny światowej*, [w:] *Pierwsza niemiecka okupacja: Królestwo Polskie i Kresy Wschodnie pod okupacją mocarstw centralnych 1914–1918*, K. Kucharczyk (red.), Warszawa 2019, s. 783–787.

Na terenie powiatu białostockiego do akcji przystąpiono wiosną 1916 r.; w Supraślu przebiegała ona prawdopodobnie na przełomie maja i czerwca. W zbiorach Collegium zachowało się kilkanaście egzemplarzy paszportów zarówno mężczyzn, jak i kobiet. Warto zauważyć, że paszportyzacja objęła również dzieci od 10. roku życia: w posiadaniu supraskiego archiwum są także dwa dowody osób niepełnoletnich – trzynastoletniego Wincentego Misajeta i piętnastoletniej Franciszki Żelenzyk. Ciekawą tendencją jest niemieczanie imion, nazwisk, a nawet nazw geograficznych, co stanowi pewną trudność w ich odczytaniu. Przykładowo ul. Nowa w Supraślu została zapisana jako Neustrasse, a wieś Stock jako „Sztotzk”.

W listopadzie roku 1918 Polska odzyskała niepodległość. Supraśl został wyzwolony trzy miesiące później, w lutym 1919 r. II Rzeczpospolita była państwem złożonym z trzech części, a w każdej z nich obowiązywało inne prawodawstwo, język urzędowy, różne systemy kancelaryjne i wiele innych elementów codziennego życia. Unifikacja byłych zaborów musiała zająć dużo czasu, stąd w kwestii dokumentów osobistych panowała początkowo pełna dowolność. Teoretycznie trzeba było mieć metrykę urodzenia, ale wiele osób oświadczało, że zaginęła ona w czasie wojny i w razie potrzeby opierało się na zeznaniach świadków. Władze honorowały więc dokumenty byłych władz okupacyjnych, a także świadectwa i legitymacje wydane w latach 1915–1918 przez Centralny Komitet Obywatelski Królestwa Polskiego. Pierwsze dowody osobiste wydane już przez władze II RP pojawiły się w roku 1919, w formie kilkustronicowych książeczek. Zawierały one szczegółowe dane, między innymi datę i miejsce urodzenia, zawód, wyznanie, rysopis, a nawet znajomość czytania, pisanie i władania językami. Dołączano fotografię i podpis posiadacza (lub gdy był niepiśmienny – odcisk palca). Całość wieńczył podpis starosty i pieczęć magistratu. Należy pamiętać, że ówczesne dowody

nie były obowiązkowe i ze względu na cenę należały raczej do towarów ekskluzywnych, pełniących *de facto* rolę paszportów. Takie dokumenty były niewygodne i praktycznie niezabezpieczone przed fałszerstwem. Dopiero w 1928 r. wprowadzono nowe dokumenty, przypominające wyglądem bardziej legitymacje niż książeczki. Ograniczono ilość zawartych w nich informacji (m.in. zrezygnowano z podawania wyznania i języka). Co ważne, można je było nabyć za niewielką opłatą, wysokością odpowiadającą kosztom druku. W efekcie – choć ich posiadanie również było całkowicie dobrowolne – do 1939 r. wydano ok. 4 miliony sztuk. Jednakże, biorąc pod uwagę ogólną liczbę ludności Polski, była to stosunkowo niewielka ilość³.

W zasobach Collegium Suprasliense zachowało się kilka dowodów z różnych lat, różniących się w związku z tym wyglądem.

Il. 3. Dowody osobiste z 1922, 1923 i 1935 r.

³ M. Łomnicki, *Dowód osobisty wzór 1928 – koncepcja, realizacja i przemiany*, „Przegląd Archiwalno-historyczny” 2018, T. V, s. 189–196.

Najstarszy z nich, który należał do Jana Langiewicza, został wydany 1 czerwca 1922 r. Jego okładka była niebieska, a strony białe. Dowody wydane rok później były już bardziej skomplikowane – wszystkie strony zostały pokryte błękitnym wzorem, który prawdopodobnie miał na celu utrudnienie fałszerstwa. Zachował się również jeden egzemplarz wydany według wzoru po reformie z 1928 r., należący do Antoniny Arciszewskiej. Ten dokument ma znacznie mniejsze rozmiary i zawiera tylko podstawowe dane właścicielki.

Niemcy hitlerowskie 1 września 1939 r. rozpoczęły II wojnę światową. Już w połowie września Supraśl został zajęty przez wojsko niemieckie, a tydzień później przez Armię Czerwoną. Odtąd zaczął się czas brutalnej okupacji, naznaczonej aresztowaniami, wywózkami i przymusowym wcielaniem mężczyzn do sowieckiej armii. Miejscowa ludność otrzymała sowieckie obywatelstwo, a wraz z nim – sowieckie dokumenty tożsamości. W ZSRR do końca lat dwudziestych nie było jednolitego systemu dowodowego – w obiegu były różne „papiery”, w tym także te wydane jeszcze przed rewolucją.

Wszystko zmieniło się po operacji przymusowej kolektywizacji. W roku 1932 wprowadzono obowiązkowe dowody osobiste, funkcjonujące pod nazwą paszportów, choć bynajmniej nie uprawniały one do podróży zagranicznych. Wydawano je głównie mieszkańcom miast, natomiast nie mogli ich posiadać mieszkańcy wsi. Paszportów nie wydawano również mieszkańcom strefy przygranicznej. Wprowadzono przepis, że osoba chcąca wyjechać z miejscowości, w której mieszka, musi posiadać paszport pod groźbą sankcji karnych. Innymi słowy, dokument ten służył ścisłej kontroli społeczeństwa, utrudniając przemieszczanie się po kraju. W okresie Wielkiego Terroru zaczęto również wklejać fotografię właściciela dowodu, a jej odbitkę przekazywano

lokalnemu posterunkowi milicji, co miało służyć skuteczniejszej identyfikacji obywateli⁴.

Po wcieleniu Kresów Wschodnich do ZSRR obowiązkowa paszportyzacja objęła również miejscową ludność. Już 29 listopada 1939 r. wydano dekret „O nabyciu obywatelstwa ZSRR przez mieszkańców zachodnich obwodów Ukraińskiej i Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej”. Wkrótce potem NKWD zaczęło wydawać dwujęzyczne paszporty – na jednej stronie w wersji rosyjskiej, na drugiej w języku obowiązującym w danej republice, w przypadku Supraśla – po białorusku. Podawano kolejno: imię, nazwisko i „otczestwo” (imię ojca), datę i miejsce urodzenia, narodowość, podpis właściciela, pochodzenie społeczne, stosunek do służby wojskowej, nazwę instytucji wydającej paszport oraz spis dokumentów, na podstawie których potwierdzono pozyskane informacje o właścicielu dowodu. Na kolejnych stronach zapisywano informacje o członkach rodziny, miejscu pracy i aktualnym meldunku. Każdy paszport był opatrzony fotografią właściciela. Strony były wydrukowane na specjalnym papierze ze skomplikowanym wzorem, przez co były trudne do podrobienia. Okres ważności paszportu wynosił pięć lat. Z zachowanych książeczek paszportowych wynika, że akcja paszportyzacji na terenie Supraśla trwała od czerwca do sierpnia 1940 r.

W czerwcu 1941 r. nastąpiła kolejna zmiana. Niemcy zaatakowały ZSRR i błyskawicznie opanowały całą Białostoczczyznę. Na okupowanym terenie powołano Bezirk Białystok, składający się z siedmiu kreiskomisariatów (będących w większości odpowiednikami przedwojennych powiatów woj. białostockiego),

⁴ W. Попов, *Паспортная система советского крепостничества*, https://magazines.gorky.media/novyi_mi/1996/6/pasportnaya-sistema-sovetsko-go-krepostnichestva.html (dostęp: 21.10.2024).

które dzieliły się na mniejsze amtskomisariaty. Supraśl znalazł się w składzie amtskomisariatu Wasilków. Bezirk Białystok nie został formalnie (na mocy aktu prawnego) przyłączony do Rzeszy, jednakże w wyniku wprowadzonych rozwiązań prawnych znalazł się w ścisłym powiązaniu z administracją Prus Wschodnich⁵.

II. 4. Paszport Władysława Żynela z 13 czerwca 1940 r.

Zmiana władzy oznaczała też wymianę dokumentów osobistych. Niemcy podchodzili do tej kwestii bardzo skrupulatnie, co mogliśmy zauważyć w ich postępowaniu wobec

⁵ J.J. Milewski, *Wojna i dwie okupacje*, [w:] *Historia województwa podlaskiego*, A. Cz. Dobroński (red.), Białystok 2010, s. 234–235.

podbitej ludności już podczas I wojny światowej. O ile w okresie II RP posiadanie dowodów tożsamości było dobrowolne, o tyle w warunkach wojennych (zarówno pierwszej jak i drugiej wojny światowej) okupanci rejestrowali każdego dorosłego mieszkańca (oraz część młodzieży) i wymagali posiadania odpowiedniego zaświadczenia w razie jakiegokolwiek kontroli. Obowiązkowe dowody osobiste (*kenkarty* i *personalausweisy*) wprowadzili zresztą już w październiku 1939 r., a po podbiciu Polski w 1941 r. nakaz ten rozszerzono na nowo zajęte terytoria. Dokumenty wydawane w Bezirk Białystok różniły się od tych w Generalnym Gubernatorstwie, co wyraźnie ukazywała już okładka, ozdobiona dużym godłem III Rzeszy. Poza tym wszystkie zapisy były wyłącznie po niemiecku („kenkarty” w Generalnym Gubernatorstwie prowadzono dwujęzycznie). W przeciwieństwie do paszportów sowieckich, będących kilkunastostronicowymi książeczkami, „personalausweisy” miały formę dwustronnie zadrukowanych legitymacji. Widniały tam podstawowe informacje: imię, nazwisko, data i miejsce urodzenia, adres zamieszkania, zawód, wyznanie, narodowość oraz krótki rysopis. Obok wklejano zdjęcie opatrzone u góry numerem (analogicznie jak w okresie I wojny światowej) oraz dwa odciski palców. Dokument był wydawany na czas określony, toteż na końcu było miejsce na pieczętki przedłużające jego ważność.

W latach tuż po drugiej wojnie światowej sytuacja w kwestii dowodów osobistych przypominała tę po zakończeniu pierwszej wojny. Władze utrzymały obowiązek posiadania przy sobie dokumentów tożsamości, ale nie było odgórnie narzuconej formy. W razie potrzeby wydawano tymczasowe zaświadczenia tożsamości, często wypisane ręcznie na zwykłej kartce papieru. Korzystano również z dokumentów wydanych w czasie okupacji. Na niektórych „personalausweisach” w rubryce „ważny do” zachowały się niemieckie pieczętki

z hitlerowskim orłem, pod którymi następnie stawiano pieczęcie zarządu miasta i posterunku milicji. Oznaczeń III Rzeszy nawet nie przekreślono, a więc można powiedzieć, że ówczesne polskie władze zaakceptowały dokumenty znienawidzonego okupanta, ograniczając się tylko do dostawienia własnych pieczętek.

Il. 5. Personalausweis Ireny Nowakowskiej, 1943 r.

W roku 1950 przeprowadzono pierwszy po wojnie ogólny spis powszechny. Po jego zakończeniu, w 1951 r. uchwalono ustawę o obywatelstwie polskim, a w lipcu 1951 r. wydano decyzję o ewidencji ludności. Ostatecznie dopiero 22 października 1951 r. „w związku z ustabilizowaniem się stosunków ludnościowych i postępującą szybko rozbudową życia

gospodarczego i kulturalnego w Polsce Ludowej” wydano dekret o obowiązkowych dowodach osobistych. Odtąd wszystkie dowody były prowadzone według jednego wzoru i zawierały dane osobowe, zawód, stosunek do służby wojskowej i wykaz dokumentów, na podstawie których zostały wystawione. Dekret o obowiązkowych dowodach osobistych obowiązywał do 1975 r.⁶

⁶ Dekret z dn. 22 października 1951 r. o dowodach osobistych, Dz.U. 1951, nr 55, poz. 381.